સાહિત્ય અને પ્રશિષ્ટતાવાદ

ધીરુ પરીખ

સાહિત્યમાં વિચાર, બાની, સાહિત્યપ્રકાર વગેરેમાં એક પ્રકારના સંયમનો મહિમા વર્ષોથી થતો રહ્યો છે. આ સંયમથી જે સાહિત્ય રચાય છે તેને શિષ્ટ અને પછી પ્ર-શિષ્ટ શબ્દથી નવાજમાં આવ્યું છે. પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન સાહિત્યમાં આ મહિમા અગ્રસ્થાને રહ્યો હતો. અંગ્રેજીમાં આને ક્લાસિક લિટરેચર (classic literarure) કહે છે, કારણ કે એ વિશિષ્ટ-પ્રશિષ્ટ વર્ગનું સાહિત્ય છે. ક્લાસિકમાં આ 'ક્લાસ' શબ્દ મહત્ત્વનો બની રહે છે. એ 'ક્લાસ' એટલે કે એક વર્ગ - વિશિષ્ટ વર્ગ – માટેનું સાહિત્ય બની રહે છે. આ પ્રકારની સાહિત્યકૃતિઓનો અભ્યાસક્રમમાં શાળા-મહાશાળા કક્ષાએ મહિમા થતો રહ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૦૦ પૂર્વેના કાળમાં આવી પ્ર-શિષ્ટ કૃતિઓનો ખૂબ આદર-સત્કાર થતો રહ્યો હતો. આમાં આદર્શ સર્જક તરીકે હોમર અને આદર્શ વિવેચક તરીકે ઍરિસ્ટૉટલને માપદંડ તરીકે સ્વીકારાયા હતા અને સ્વીકારાયા છે. ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી સદીમાં સર્જાયેલું ઍરિસ્ટૉટલનું 'પોએટિક્સ' (Poeties) આવા શિષ્ટ સાહિત્યના સર્જકો માટે આદર્શરૂપ રહ્યું. તો ઈ. સ. પૂ. ૨૦માં રચાયેલ હૉરેસ (Horace)નું 'આર્સ પોએટિકા' (Ars Poetica) પણ આદર્શ તરીકે સ્વીકારાયું છે. આ પ્રકારના લખાણને પછી 'ક્લાસિકલ' વિશેષણથી નવાજવામાં આવ્યું. ક્રમશઃ આ વાતનો સ્વીકાર પછી વિશ્વસાહિત્યમાં થતો ગયો. ફ્રેન્ચ સાહિત્યમાં ૧૭મી સદી આ પ્રશિષ્ટ સાહિત્યની મુખ્ય સદી ગણાઈ અને પછી સમસ્ત પાશ્ચાત્ય જગતમાં આ વિભાવના ૧૯મી સદીમાં વ્યાપકપણે સ્વીકૃતિ પામી. અમેરિકામાં ૧૯મી સદીના મધ્યભાગે કૂપર (Cooper)થી ટ્વેન (Twain) સુધીના સર્જકોને ડી. એચ. લૉરેન્સ (D. H. Lawrence)ના મતાનુસાર પ્રશિષ્ટ સર્જકો ગણાવાયા છે.

આ પ્રશિષ્ટ સાહિત્યમાં મૂળભૂત રીતે ગ્રીક કૃતિઓનાં અનુસરણ કરાયાં છે. તો વળી રોમન કૃતિઓનાં પણ અનુસરણ સ્વીકારાયાં છે. ગ્રીકની પુરાણકથાઓ તથા ત્યાંનાં કરુણાન્તિકા (tragedy), મહાકાવ્ય, ઓડ કે પછી કટાક્ષાવૃત કવિતાના રાહે આ પ્રશિષ્ટ કૃતિઓનું સર્જન થતું રહ્યું. ઇંગ્લંડમાં ઑગસ્ટન યુગ (Augustan Age)માં આનો મહિમા રહ્યો. તો વળી જર્મન ભાષામાં પૂર્વોક્ત ગ્રીક સાહિત્યિક નમૂનાઓ પર આધારિત પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય ૧૮મી-૧૯મી સદીમાં રચાતું રહ્યું.

ધીમે ધીમે સમગ્ર યુરોપના વિવેચનસાહિત્ય અને કલાભિવ્યક્તિના ક્ષેત્રે આ પ્રશિષ્ટતાની વિભાવનાએ એક ચોક્કસ 'વાદ'(ism)નું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને તેને પ્રશિષ્ટતાવાદ (classicism)ની સંજ્ઞાથી પ્રચારિત કરવામાં આવ્યું. આ ગાળામાં અંગ્રેજી

સાહિત્યમાં ડ્રાઇડન (Dryden), પોપ (Pope), ઍડિસન (Addison), સ્વિફ્ટ (Swift), ડૉ. જૉનસન (Dr. Johnson) વગેરે આ પ્રકારના પ્ર-શિષ્ટ વલણને અપનાવનારા સર્જકો ગણાયા છે. પરિણામે એમનો સર્જનકાળ અંગ્રેજીમાં પ્રશિષ્ટકાળ (Classical Period) તરીકે સ્વીકારાયો છે. આની વિગતપૂર્ણ ચર્ચા બુશે (Bush) પોતાના ગ્રંથ 'ઇંગ્લિશ પોએટ્રી' (English Poetry)માં કરી છે. એણે પ્રશિષ્ટ અને કૌતુકરાગી (Romantic) વચ્ચેનો તફાવત આ ગ્રંથમાં વિગતે ચર્ચ્યો છે. બુશના મતે પ્રશિષ્ટ કૃતિના સર્જકો વિવેકપૂર્ણ વિચાર (reason), જિવાતા આધુનિક જીવનમાં સંસ્કારી જીવનપદ્ધતિ, શહેરી જીવનમાં ઊભરાતો રસ, માનવપ્રકૃતિ સાથેનું મૂળભૂત જોડાણ, નગ્ન વાસ્તવિકતા સાથે પનારો પાડતા જઈ કટાક્ષમય શૈલીનો સ્વીકાર તથા સ્વીકૃત નૈતિક તથ્યો અને સત્યોની અભિવ્યક્તિ ઇત્યાદિનો પોતાના સર્જનમાં ઉપયોગ કરતા હતા. આ માન્યતાઓમાં ઈશ્વરાસ્થા, ધાર્મિક રીતે સ્વીકારાયેલ સિદ્ધાંતો વગેરેનો પણ સ્વીકાર હતો. પણ આ બધું જ શિષ્ટાભિવ્યક્તિનું રૂપ ધારણ કરીને આવતું. એમાં વળી લૅટિન સાહિત્યની આકારગત કાવ્યબાની, બૌદ્ધિક નમ્રતાનો સ્વીકાર, આડંબરનો અભાવ વગેરે પણ ઉમેરાતાં ગયાં.

આ રીતે સમગ્ર પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં પ્રશિષ્ટતાની વિભાવના સ્થિર થતી ગઈ છે. પણ તેનો કૌતુકરાગિતા (Ramanticism)ની વિરોધમાં નથી.

આ પ્રશિષ્ટતા જેમ શબ્દની કલામાં છે તેમ મધ્યકાલીન ગ્રીક શિલ્પો અને દેવળોમાં પણ છે. આપણે ત્યાં પણ આપણાં જૂનાં શિલ્પો અને દેવળોમાં એક પ્રકારની આકારગત સપ્રમાણતા જોવા મળે છે તે એક રીતે આ પ્રશિષ્ટ ચિત્તવૃત્તિ અને મનોવલણનું પરિણામ છે.

ઇલિઝાબેથના આરંભકાળમાં, માર્લો (Marlowe')એ કરુણાન્તિકામાં જે સિદ્ધિ હાંસલ કરી તેવી સફળતા બહુ ઓછી જોવા મળે છે. તો જૉહ્ન લિલિ - Johan Lily - (૧૫૫૪-૧૬૦૬)ની દરબારી કે રાજારજવાડાંની રીતભાતવાળી (courtly) કૉમેડિમાં તત્કાલીન રીતભાતો અને બાબતોને રસિકતાથી આલેખવામાં આવી છે. જોકે એ વાતાવરણ આજનાં લોકોને બહુ રસ ના પણ આપે. પરંતુ એનાં નાટકોમાં જે પોત વણાયેલું છે તેમજ જે આડંબરી સંવાદો (euphuistic dialogues) આવે છે અને જે પૌરાણિક બાબતોનો ઉપયોગ થયેલો જોવા મળે છે તેમાં પ્રશિષ્ટતાનો સ્પર્શ અનુભવાય છે. આ પરંપરા શેક્સપીઅરમાં વધુ સાહિત્યિક બને છે. તેમની ચાર મહત્ત્વની કરુણાન્તિકાઓ (હૅમલેટ-૧૬૦૧, ઑથેલો-૧૬૦૪, મૅકબેથ-૧૬૦૫, અને કિંગ લીઅર-૧૬૦૫) પ્રશિષ્ટતાની સરસ છાપ ઊભી કરે છે.

શેક્સપિયરે હૅમ્લેટની દ્વિધાગ્રસ્ત મનોદશા તેના મુખમાં વહેતી મૂકી છે : 'ટુ બી ઑર નોટ ટુ બી'. ભલે આ ઉક્તિ નાયક હૅમ્લેટની હોય, પણ તે દ્વિધાની પરિસ્થિતિમાં મુકાયેલા દરેક માનવીની બની રહે છે. આ જ કારણે તે પ્રશિષ્ટતા બને છે.

આ કાળે, ત્યાંની વિવેચનામાં પ્રશિષ્ટતા-પ્રશિષ્ટતાવાદની પાછળથી ચર્ચા થવા

લાગી તે, પ્રશિષ્ટતાની વિભાવના જાણ્યા વગર પણ, સર્જકોએ પ્રશિષ્ટતાને આત્મસાત્ કરી હોય તેવું જણાયા વગર રહેતું નથી.

સર્જકપક્ષે વિવેચનની પરિભાષામાં પડ્યા વગર પ્રશિષ્ટતાનો જે મહિમા કર્યો છે તે પછીના વિવેચકો માટે ઉદાહરણરૂપ બની રહ્યો છે. એમનાં આ નાટકોમાં જાણે મહાકાવ્યના કલેવરની અનુભૂતિ થાય છે. આ રીતે કૉમેડિ અને ટ્રૅજેડિ બંનેમાં શેક્સપિયરે એની માવજતમાં પ્રશિષ્ટતા દાખવી છે.

આ પ્રશિષ્ટતાની વિગતે ચર્ચા સ્કૉટ જેમ્સે - Scott James - 'મેકિંગ ઑફ લિટરેચર' (Making of Literature) નામક પોતાના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં કરી છે, જે સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓ અને ભોક્તાઓ માટે મહત્ત્વની સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

આપણે ત્યાં લોકકલા, શાસ્ત્રીય સંગીત, શાસ્ત્રીય નૃત્યશૈલીઓ વગેરેમાં આ પ્રશિષ્ટતાની વિભાવનાની જાણકારી વગર પણ પ્રશિષ્ટતા સુપેરે જળવાઈ છે. ગોવર્ધનરામની 'સરસ્વતીચંદ્ર' નવલકથા કે કાન્તના 'પૂર્વાલાપ'નાં કેટલાંક કાવ્યો કે બ. ક. ઠાકોરની સૉનેટસિદ્ધિ આવી પ્રશિષ્ટતાનાં ઉદાહરણો છે.

આપણા પંડિતયુગના સાક્ષરોએ સભાનપણે પ્રશિષ્ટતા પ્રત્યેનું પોતાનું વલણ દાખવેલું છે. ત્યારબાદ આપણી વિવેચનામાં આ પ્રશિષ્ટતાનો પ્રશ્ન ઊંડાણથી ચર્ચાયેલો જોવા મળે છે. હજુ પ્રવર્તમાન કાળમાં પણ સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોમાં આવું પ્રશિષ્ટતાલક્ષી વલણ જોવા મળે છે. આમ, વર્તમાનકાળમાં કૌતુકરાગિતાની સાથેસાથે પ્રશિષ્ટતા પણ સર્જકપક્ષે ખપમાં આવી રહી છે.

આજે પણ કોઈ સર્વ વાતે ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિ વાંચીએ ત્યારે 'ઓહ, આ તો ક્લાસિક છે' એવો મનોભાવ પ્રકટ કરીએ છીએ ત્યારે આ પ્રશિષ્ટતા સર્વકાલીન અને સર્વસ્થલીય ઉત્તમતા બની રહે છે.

ચાર રચના | સંજુ વાળા

(૧) રે...!

પગ હવે શ્રી ચરણ, હાથ શ્રી હસ્ત રે
નાભિએ કસ્તુરી મઘમઘે મસ્ત રે.

મનમાં ડમરી ચડી, મનમાં છાંટા પડ્યા
મનમાં ગોરંભ જાગ્યો જબરજસ્ત રે.

ક્યાંય ગમતું નથી, ઘર બગીચે કશે
જાત સાથે ઝઘડવામાં છું વ્યસ્ત રે.

શહેર પર સપ્તપર્ણીનો વટ જોઈને –
સઘળી પરફ્યૂમની ગંધ ભયગ્રસ્ત રે.

આંખ મીંચાય 'ને દૃષ્ટિ ઊઘડી જતી
કેવું અચરજભર્યું ઊગવું અસ્ત રે.

શું હજુ બાકી છે ? કેવાં કેવાં રૂપે !
'ક' સુધી પહોંચતા ત્રાહિમામ્ ત્રસ્ત રે.

વાણી ! તું ધર્મ 'ને તું જ અડસઠ તીરથ
તું અમોલઘ પરાપૂર્વથી વસ્ત રે !

(૨) વરખની દાબડીમાં

મખમલે વીંટી રજતની દાબડીમાં મૂકી જો,
વાત વ્યવહારુ કસબની દાબડીમાં મૂકી જો.

વસ્તુ સાર્વત્રિક પદરની દાબડીમાં મૂકી જો,
થોડી અંગત સાંભરણની દાબડીમાં મૂકી જો.

તારી આંખોના ઇશારે પારિજાતક ઊઘડ્યાં,
દૃષ્ટિ મારી પણ પરખની દાબડીમાં મૂકી જો.

પૂછવા આવે છે જે પોતાનું સરનામું તને –
એમને આવા-ગમનની દાબડીમાં મૂકી જો.